

*Олег
Хома*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФІЙ

Презентація першого тому української версії

27 січня у приміщенні Польського культурного центру, що в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», відбулася презентація першого тому перекладу Європейського словника філософій, що має промовистий підзаголовок: «Лексикон неперекладностей».

Оглядний волюм із незвичною для вітчизняних стандартів побудовою тексту, досить складною версткою і унікальним інформаційним навантаженням має всі шанси стати інтелектуальним бестселером.

Колектив, що працював над українським виданням, налічує майже три десятки дослідників, що нині створили повноцінну наукову спільноту, відкриту для всіх колег, що прагнуть працювати у відповідному напрямі.

Проблематика статей вельми різнопланова. Так, перший том містить рубрики: «Розмаїття мов», «Буття і онтологія», «Пізнання та епістемологія», «Мова і логіка», «Право і політика», «Час та історія», «Естетика і поетика», «Етика і праксис», у другому томі до них додадуться рубрики «Людська природа» та «Мислити індивідуальність».

Різноаспектна діяльність дослідницького колективу, перспективи та проблеми подальшого розвитку проекту були висвітлені у доповідях Костянтина Сігова, директора видавництва «Дух і літера», що здійснило видання, Валентини Стукалової, Сергія Йосипенка, Андрія Баумейстера, Віктора Котусенка, Віктора Малахова, Олега Хома, Олексія Панича, Володимира Артюха, Андрія Васильченка, Вахтанга Кебуладзе, Дарини Морозової, Лесі Денисюк, Леоніда Фінберга. Захід не обмежився лише «зібранням громадськості»; важливою обставиною стала і присутність і активна участь Президента

Киево-Могилянської академії Сергія Квіта і Володимира Бугрова, Проректора Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. (З коротким змістом виступів можна ознайомитись за репортажем Юрія Чорноморця, оприлюдненим на сайті РІСУ: <<http://www.risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/34157/>>.)

«Словник» є абсолютно новим текстом для української філософської спільноти. Унікальність його полягає, передовсім, у концепції французького оригіналу, що вийшов друком 2004 року. Барбара Касен, авторка ідеї та керівниця авторського колективу, спромоглася надати гідного втілення проблематиці, яка постійно виникала «в контекстах» філософування, але ніколи не набувала самостійного вигляду, проблематиці неперекладності філософських понять. Вона обрала своїм предметом таку манеру філософствувати, «яка не розглядає поняття без слів, тому що поняття без слів не буває. Амбітною метою «Словника» було створити картографію європейських філософських відмінностей з використанням досвіду перекладачів, і тих перекладачів (істориків, коментаторів, критиків, інтерпретаторів), якими ми є як філософи. Він є робочим інструментом нового типу, незамінним для розширеної наукової спільноти, яка прагне зорганізуватися, і водночас путівником філософською Європою для студентів, викладачів, дослідників і тих, хто цікавиться своєю власною мовою та мовами інших» (див.: Вступне слово, с. 16).

Певна річ, оригінал «Словника» присвячений переважно тим філософським термінам, для яких неможливо підібрати однозначні французькі відповідники. Авторі статей докладно описують сюжети, які не можуть відтворити «од-

ним словом», бо такого слова не виявляється. Втім, значна кількість статей розв'язує зворотнє завдання: показати унікальну специфіку деяких власне французьких слів-термінів, що їх було би важко сприйняти не-французові.

Зрозуміло, що перед українськими перекладачами постало украй складне завдання: не лише відобразити «французьку» неперекладанність чи неперекладанність «французькою», але й те, що не можна перекласти українською (зокрема, це стосується французької як метамови оригінальних статей, адже вона в українській версії не може претендувати на статус остаточного пояснювального засобу, а, навпаки, постає самостійним предметом критичного аналізу, а подекуди й реконструкції).

Варта уваги й та обставина, що більшість оригінальних статей є справжніми скарбницями фахової обізнаності й мовної ерудиції (не дивиною, наприклад, є цитування з 5—6 мов у межах однієї статті). Такі тексти важко перекладанні не лише з концептуальних міркувань, відзначених Барбарою Касен, але й із міркувань суто «технічних»: деякі мови, автори, терміни взагалі вперше потрапляють у поле філософування українською, що увиразнює істотні лакуни як нашої філософської мови, так і наших загальнофілософських стандартів. І не лише увиразнює, а й спонукає до заповнення, тобто до «творення мови» (хоч би як пафосно це звучало) на рівні повсякденного, «рутинного» перекладу. Нівроку ж-то «рутина!» Натомість, саме цей досвід долання вітчизняних лакун і робить «Словник» незамінним для будь-якого українського філософа, бо тільки реакція спільноти, міра її прийняття чи неприйняття, а не самі лише новаторські пропозиції, усталюють і розвивають мову.

Важливо зазначити, що робота над не-французькими версіями «Словника» сьогодні триває у США, Мексиці, Мароко, Ірані, Бразилії, проте лише українська версія вже сьогодні набула формату реального видання, а не лише амбітного і потенційно цікавого проекту. Дуже важливо також, що перший том містить три статті, написані українськими авторами. Надалі кількість таких статей не зменшуватиметься. Це є особливо значущим з огляду на міжнародні перспективи «Словника»: згодом плановано об'єднати всі різномовні версії в межах веб-ресурсу, подібного до «Вікіпедії», тобто з гіпер-переходами від однієї мовної версії тексту до іншої, а також, що ще важливіше, передбачається продовження перекладів за рахунок не-французьких статей, у тому числі й перекладів французькою. Понад те, саме оригінальні статті з часом стануть пріоритетом для всіх учасників проекту, відтак, українська неперекладаність, а разом із нею й українська філософія мають шанс надійно і плідно увійти в один із найновіших напрямів міжнародних досліджень. Тому «Словник» — не справа лише перекладачів і коментаторів. Він відкритий для будь-якого вітчизняного філософа, здатного працювати у межах відповідних стандартів і гідно представити той матеріал, який є предметом його власних пошуків.

Хотілося б зазначити й таке. Цей масштабний проект знову було здійснено поза межами офіційних академічних структур. І це при тому, що всі учасники є співробітниками або університетів, або науково-дослідницьких закладів. Це свідчить, що суто людський потенціал вітчизняної філософії починає виразно перевершувати рівень формально-інституційної організації філо-

софської спільноти. Іншими словами: інертність інституцій набула таких масштабів, що не може переналаштуватися навіть на ті міжнародні проекти, що їх із власної ініціативи вже здійснюють окремі групи вітчизняних науковців. Ця обставина, як на мій погляд, є приводом для окремої фахової дискусії.

Андрій Баумейстер: ВИКЛИК НАМ, УКРАЇНСЬКИМ ГУМАНІТАРІЯМ

Мені дуже приємно з такої доброї нагоди — оприлюднення першого тому «Європейського словника філософій» — поділитися з вами особистими враженнями та думками, що виникли у мене під час читання і редагування цієї книги. Спробую звести їх до трьох основних аспектів.

По-перше, вихід «Словника» — значна подія для української гуманітарної культури. Бо словники, енциклопедії та лексикони завжди є показником наукових стандартів, красномовним свідченням про рівень інтелектуального життя наукової спільноти. Такий словник — це, безумовно, серйозний крок до нових стандартів. Сам факт появи такого словника — виклик усім нам, українським гуманітаріям. Це вимога до якості думок, до якості текстів і наукових дискусій. Прозорішими стають критерії: як уже не можна писати й думати, і як це треба робити.

По-друге, «Європейський словник філософій» — просто цікава книга; його цікаво читати. На читачів чекають несподівані відкриття: нових тем, нових контекстів, нових концептів та імен. Словник підтверджує ту істину, що філософія — далеко не тільки заняття у наукових кабінетах та університетських аудиторіях. Філософія — це цікава інте-

© А. БАУМЕЙСТЕР, 2010

лектуальна пригода, пригода слів і понять, пригода, що виражає наше прагнення стати досконалішими.

Це захопливий процес — спостерігати за мандрівками «усії» та «субстанції», дивуватися несподіваним значеннєвим трансформаціям «принципу» і «суб'єкта», розбирати смислові тонкощі таких слів, як «любити» або «пробачати». Тут філігранний філософський аналіз поєднується з головними питаннями людської екзистенції.

Не менш захоплює те, як латина, німецька або англійська виробляють, у властивий їм спосіб, свої словники філософії. Ми є ніби свідками становлення філософського дискурсу в різних мовних просторах.

Стає зрозумілим: *філософська традиція є процесом перекладу, що завжди триває, завжди «на шляху»*. Лише грека створює мову філософії, користуючись своїми власними, внутрішніми ресурсами. Однак і тут, навіть саме тут, виникають ситуації смислового напруження, непорозуміння та «неперекладності». Такі ситуації Платон назвав «діалогами». Ті, до кого Сократ адресує свої питання («що є благочестя?», «що є краса?», «що є справедливість?»), найчастіше виявляють здивування і нерозуміння. Певною мірою ми й досі не розуміємо ці питання... У таких ситуаціях-діалогах внутрішні ресурси мови закликані до максимальної мобілізації: *апорії мислення виражаються у лінгвістичних апоріях*. Сама мова ніби приходить до стану здивування і потрясіння. Платон називав такий стан початком філософії.

Перехід від однієї мови до іншої тільки посилює цю апоретичність. Як перестрибнути від *oysia* до *substantia*, від *hypostasis* до *persona*? Як *mens* перетворюється на *esprit*, а *intellectus* на *Verstand* чи *Vernunft*? За допомоги таких «стриб-

ків» і «розривів» розвивається наше розуміння дійсності. Через такі апорії проходить шлях філософії.

По-третє, «Словник» є викликом українській мові як «мові філософії». Саме українська мова є *метамовою* нашого «Словника». Вона є простором, у якому європейські мови вступають у непростий і вельми цікавий діалог. Цей діалог виявив ще один парадокс: *щоб зрозуміти проблему неперекладності, ми повинні перекладати*. Ми завжди змушені йти на ризик: усвідомлювати власні межі й намагатися їх долати. У зв'язку з цим, перекладачі та редактори були поставлені перед задачами, які до них ніхто не розв'язував. Справа вимагала неабиякої мовної й фахової компетенції.

Мені здається, що на цей виклик було дано достойну відповідь...

Сергій Йосипенко: МОВИ ФІЛОСОФІЇ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД: уроки «Лексикона неперекладностей»

Незаперечним досягненням «Словника європейських філософій» є оприявлення того, що зазвичай залишається за межами перекладів іншомовних творів: самої ситуації перекладу. Зазвичай читач отримує результат перекладу, однак досвід і проблеми перекладу, особливо тоді, коли перекладач добре зробив свою роботу, залишаються невисловленим — добре перекладеним твором можна користуватися так, ніби він написаний твоєю власною мовою. «Словник» став місцем висловлювання та аналізу цього перекладацького досвіду та проблем, блискуче засвідчивши, що «неперекладності» з'являються лише в межах перекладу, в тому числі й «неперекладності» власної мови — їх можна помітити, лише перекладаючи нею.

© С. ЙОСИПЕНКО, 2010

Статті «Словника» політично-правової тематики нагадують також, що переклад відбувається не лише в царині «вченого знання» — універсальні філософські принципи, ідеї та концепти підлягають також випробуванням політичного життя, яким живуть не лише професійні спільноти, а й широкий загал. Тому концепти політичної філософії, покликаної, за висловом Ф. Рено, «пов'язувати філософію та нефілософський досвід», часто є неперекладними не лише з огляду на мовну різноманітність Європи, а й з огляду на різноманітність її політичних досвідів. Неперекладності політично-правового характеру виникають у разі спроб трансляції політичних досвідів, які завжди відбуваються або шляхом запозичення тих чи тих концептів, що їх наділяють здатністю організувати політичний досвід, або ж через надання концептові власної мови значення, характерного для чужого політичного досвіду — такими є й текстуальні стратегії перекладів, однак тут переклад не є суто лінгвістичним явищем. Через це переклад текстів політично-правової проблематики стає індикатором, проявником політичної ситуації тієї країни та спільноти, мовою якої роблять переклад, бо перекласти якийсь концепт означає віднайти відповідник, не лише у мові, а й у політичних та правових практиках (іноді відсутніх чи суттєво відмінних), або ж окреслити, знову таки в межах уже відомих практик, нові елементи правової чи політичної культури. Відтак уроком «Словника», попри розуміння різноманітності політичних досвідів та їх концептуалізації має стати усвідомлення того, що український переклад «Словника європейських філософій» стане справжньою інтелектуальною подією лише тоді, коли він буде задіяний у наших власних практиках,

інтелектуальних і політичних.

Ще одним уроком «Словника» може стати усвідомлення того, що неперекладність окремих термінів для нас зумовлена не лише обмеженістю власного досвіду чи мовних ресурсів; вона часто є результатом закритості цього досвіду, бажанням бачити його самотождним і самодостатнім. На мій погляд, «Словник» переконливо демонструє, що будь-яку культуру, традицію і, зрештою, мову, можна вважати самотождними системами лише умовно, оскільки ситуація перекладу є звичною для Європи; її культурний та політичний досвід постійно творився і твориться в опозиціях та взаємодіях — грецького світу та варварів, християнства та античності, Старих та Нових, зрештою, Європи та «не-Європи». Відтак, розкриваючи різноманітність європейських традицій, «Словник європейських філософій» розкриває саму природу європейської культурної ідентичності та її національних ідентичностей, які ніколи не бувають гомогенними.

Віктор Малахов. ФЕНОМЕН «СЛОВНИКА»: про переклад і контрпереклад

Радий привітати всіх учасників роботи над «Словником» із виходом першого тому. Це чудовий подарунок усім українським гуманітаріям: видання захопливе і, водночас, високопрофесійне. Приємно, коли фахівці — філософи, філологи — отримують таку вдячну нагоду робити свою професійну справу.

Що сказати про своєрідність інтелектуальної потуги, втіленої у «Словнику»? На мій погляд, ця своєрідність визначається унікальним у нашій нинішній літературі поєднанням власне перекладу зі здійснюваною в його рамках

© В. МАЛАХОВ, 2010

протилежним чином спрямованою літературною практикою — сказати б, із *контрперекладом*. Таке поєднання, така взаємодоповняльність видаються мені знаменними. Річ у тім, що переклад як такий — це все ж у будь-якому разі певна тоталізація сенсу: ми замінюємо іноземне слово його відповідником з рідної мови, виходячи з припущення, що в обох випадках ідеться про «те саме». При цьому ті чи ті нюанси, смислові відмінності неминуче лишаються в затінку; до того ж щоразу доводиться переконуватися, що далеко не всі концептуальні елементи, артикульовані іншими мовами, засобами рідної мови можна відтворити з однаковою виразністю. Слід брати до уваги існування деякої межі мовної асиміляції: навіть за умови формальної відповідності вимогам певної мови щось може в ній просто «не вимовлятися», звучати неприродно, неорганічно. Так, викладаючи концептуальні засади сучасної етики засобами української мови, важко щось вдіяти з тим, що, скажімо, «вільна людина» звучить у ній краще, природніше, ніж «свобідна», «сумління» — краще за «совість» (дарма, що останнє слово теж знаходимо в українських словниках), «сором» — краще за «стид», «жаль» природніше за «співстраждання» тощо. На такі обмеження, спричинені органічним побутуванням мови, варто, на мій погляд, зважати.

До речі, якби мені зараз довелося переробляти свій власний посібник з етики, я неодмінно постарався б повніше підпорядкувати виклад у ньому не тільки вимогам, а й налаштуванням та очікуванням узвичаєної української мовної практики.

Але що в такому разі, справді, робити з принципово значущим концептуальним змістом, який у межі даної лексики

ної системи, принаймні на нинішньому етапі її розвитку, не вписується?

Отут, як мені видається, і постає проблема (і практична необхідність) *контрперекладу* як процедури повернення до оригінального мовного середовища, в якому викшталтовувався той чи той концептуальний зміст, до процедури, сказати б, вивільнення рідної мови від непритаманних їй і через те лише поверхово нею засвоюваних і лише примусово вживлюваних у неї смислових елементів — і, відповідно, до експлікації цих елементів у первинно властивому їм мовному опорядженні.

Безперечно, зазначена процедура залишається лише однією з можливих альтернатив поведінки в окресленій проблемній ситуації. Зусилля перекладу, зусилля «натуралізації» іншомовних здобутків завжди лишається настійною потребою розвитку будь-якої мови. Попервах таке зусилля може бути не позбавленим присмаку штучності, примусовості, проте врешті-решт воно в переважній більшості випадків приводить до збагачення мови, зростання її внутрішніх ресурсів. Цілком очевидним на сьогодні є й нагальний характер потреби в гарних перекладах для сучасної української філософії, і те, який істотний внесок роблять такі переклади у розвиток української філософської мови. Проте я хотів би наголосити інший бік справи, який я теж вважаю важливим.

Так от, за будь-яких обставин варто, на мою думку, пам'ятати про внутрішню межу засвоюваності, неодмінно властиву будь-якій мові як організмові, що живе й розвивається. Там, де ця межа дається взнаки, може, краще не силувати мову з претензійним наміром засвідчити її всеохопність, а подбати про її системну відкритість, її здатність

співіснувати зі значущими елементами інших мов, долучати їх до простору власного побутування?

Людам, достатньою мірою знайомим чи то з сучасною західною філософською літературою, чи то з дореволюційними російськими філософськими виданнями, не може не впадати у вічі незвично велика для нашого сучасного сприйняття кількість — ні, не безглузких запозичень, якими рясніє нинішня «новомова», а коректних, здійснених із чітким відчуттям дистанції включень іншомовної лексики — термінів, афоризмів, цитат... Такі включення не руйнують своєрідність мови викладу, а саме засвідчують її відкритість; по суті справи, у таких випадках ми подибуємо взаємовисвітлення, взаємоувираження контрастуючих мовних планів, що належить оцінювати як подію власне діалогічну. У цьому сенсі, фігурально кажучи, дужки у тексті — це вікно у великий світ, у простір міжкультурного спілкування.

Ведучи мову про діалогічну герменевтику, Михайло Бахтін наполягав свого часу на необхідності «доброзичливого розмежування» сторін, які прагнуть взаєморозуміння, — аж ніяк не «бійок на межі». Гадаю, до проблеми, про яку йдеться, це висловлювання класика філософії діалогу має прямий сто-

сунок. Принаймні, цілком зрозуміло, що навіть із суто формального погляду безпосереднє залучення якогось іншомовного виразу свідчить про більш високий рівень уваги до його присутнього змісту і довіри до тих, хто ним послуговується, ніж «амбіційне», як гордовито кажуть сьогодні, прагнення покрити все розмаїття світового мисленнєвого ландшафту суто засобами своєї рідної мови.

Так само має бути зрозуміло, що право на існування мають обидва взаємодоповняльні шляхи розвитку і збагачення мови, зокрема, української філософської мови: шлях перекладу з відповідним нарощуванням власних лексичних ресурсів, з актуалізацією слів і виразів-відповідників тощо — і шлях розвитку здатності до діалогу, здатності дотримуватися культурної дистанції, реагувати на тонкі нюанси думки іншого, повертати цю думку до її власних витоків. Про такий шлях я і сказав би, що це шлях *контрперекладу*.

У цьому сенсі не тільки сам «Словник» як завершена праця, а й безпосередній досвід роботи над ним видається мені дуже важливим, своєчасним і повчальним для нас усіх, для української філософської спільноти. Щира подяка колегам, причетним до цієї корисної справи.